

XIII.-XV. YÜZYILLARDA ANADOLU'DA TÜRK-HİRİSTİYAN DİNİ ETKİLEŞİMLER VE AYA YORGİ (SAİNT GEORGES) KÜLTÜ

A. YAŞAR OCAK

Anadolu'nun türkleşmesi ve islâmlaşması tarihi, asrımızın başından günümüze kadar Franz Babinger, F. W. Hasluck, Fuad Köprülü, Abdülbaki Gölpınarlı, Osman Turan, Irène Mélikoff ve Speros Vryonis gibi ilim adamlarını meşgul eden, dikkate değer, kaynakları zengin ve çeşitli, çok verimli bir araştırma sâhası olmuştur. Bilhassa, elîm vefatının 25. yıldönümünü üzüntüyle idrak ettiğimiz merhum Fuad Köprülü'nün, başta temel ve klâsik eseri *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*'ı olmak üzere, muhtelif kitapları ve makaleleriyle bu sâhayı âdetâ apayrı bir araştırma disiplini durumuna getirdiğini söylemek mübâlağalı sayılmamalıdır. O, "*Anadolu'da İslâmiyet*" adındaki klâsikleşmiş meşhur makalesinde bu konunun sanki araştırma plânını çizmiş ve pek çok meseleye dikkati çekmiştir. Bununla beraber, aradan geçen şu kadar yıldır değerli çalışmalarla bir hayli mesâfe katedildiğini de belirtmek lâzımdır. Ne var ki, bahis konusu sâhanın araştırılıp aydınlatılacak daha bir çok meselesi bulunmaktadır. Bunlardan birini de, Anadolu'ya Türkler'in yerleşmesiyle birlikte başlayan islâmlaşma ve türkleşme sürecinde müslüman Türkler'le yerli hıristiyan halk arasında cereyan eden karşılıklı dinî tesirler ve bu arada evliyâ yahut aziz kültleri teşkil eder.

Merhum F. Köprülü'nün bazı yazılarında bu konuya işaret ettiği görülmektedir¹. Ancak bu meseleyle münhasıran ve sistemli bir tarzda uğraşan, İngiliz âlimi F. W. Hasluck olmuştur. O, meşhur *Christianity and Islam under the Sultans* (Oxford 1929, 2 cilt) adlı kitabında ve dilimize R. Hulûsi tarafından *Bektaşîlik Tedkikleri* (İstanbul 1928) adıyla çevrilen makaleler külliyyatında hemen tamamıyla bu mesele üzerinde durmuştur. Bazan sübjektif yorumlara kaçmakla birlikte, genellikle ilgi çekici ve yerinde tesbitlerde bulunmuş, Anadolu ve Rumeli'de Türkler'le hıristiyan ahâli arasında ortak bazı evliyâ kültlerini teferruatlı olarak ele almıştır.

¹ Msl. bk. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara 1972, 2. bs., s. 110.

İşte bu yazıda, bu ortak költlerden hayli dikkate değer görünen *Aya Yorgi*, yahut Hagios Georgios (Saint Georges) költü incelenmeye çalışılmaktadır. Bu költün önemi, İslâmiyet'in Arap yarımadasının dışına çıkıp Mısır, Sûriye ve Irak mıntakalarına yerleşmeğe başladığı ilk devirlerden itibaren müslüman halklar arasında yer bulabilen, islâmîleştirilmiş - belki de en eski - hıristiyan költlerden biri olmasından ileri gelmektedir. Daha ziyade Orta Doğu müslüman halkları arasında tanınan *Aya Yorgi*, *Cercis*, *Curcis* veya *Circis Nebî* adıyla bilinir.

Aya Yorgi, yahut batıdaki adıyla Saint Georges, doğu ve batı Hıristiyanlık dünyasında hemen hemen başka hiç bir azize nasip olmayan büyük ve yaygın bir şöhrete sahiptir. Bilindiği gibi ikonografide mühim bir yer tutar. Eski hajoğraflar (aziz bilimciler) bu azizin hayat ve menkabelerine yüzlerce sayfa tahsis etmişlerdir. Son zamanlarda böyle bir azizin gerçekten yaşayıp yaşamadığı tartışma konusu olmuş, Papalık makamı tarafından azizler listesinden çıkarmışsa da², bunun pratik bir kıymeti olmamıştır. Çünkü esas olan, *Aya Yorgi*'nin tarihî bir şahsiyet olup olmaması değil, yüzyıllar boyunca adı etrafında hıristiyan halklar arasında zamanla büyümüş bir menkabeler külliyyatının ve buna paralel olarak yaygın ve güçlü bir költün mevcut olmuş bulunmasıdır. Buna benzer durumlara zaman zaman İslâm dünyasında da rastlanmıştır. Bunun izahı herhalde mahallî költürlerin bazı hallerde dinlerin nazari ve resmî çerçevesini zorlayarak kendilerine bir yer edinme çabasıyla ilgili olmalıdır. Bizim açımızdan önemli olan, *Aya Yorgi* költünün nisbeten eski devirlerden itibaren Orta Doğu, bu arada Anadolu ve nihayet Balkanlar'da müslüman halk inançlarına nüfuzu vâkiasıdır.

Bu nüfuz nerede, ne zaman ve hangi şartlarda meydana gelmiş, nasıl tezâhür etmiştir ? Bilhassa XIII.-XV. yüzyıllarda müslüman Anadolu ve Rumeli Türkleri arasında *Aya Yorgi* költünün tesiri hangi kanallarla ve nasıl vukû bulmuş, ne gibi bir mâhiyet kazanmış ve nihayet bunun islâmlaşma sürecindeki yeri ve önemi ne olmuştur ? Bütün bu soruların cevaplarını aramadan önce, *Aya Yorgi* hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

² Papalık makamının yayın organı olan *Osservatore Romano* dergisinde açıklanan bildiri hakkında *Stern* dergisinin 1 Haziran 1969 tarihinde yayınlanan 22. sayısında, "*Die Heiligen verloren ihren Schein*" başlığı altında bir yazı çıkmıştır. Bu yazıda, Saint Georges ile birlikte Sainte Barbara, Saint Christophorus ve Saint Nicholas'ın da azizler takviminden çıkarıldığı belirtiliyor. Yazı, halkın buna gösterdiği tepkilere de uzunca yer vermiştir.

Her şeyden evvel şunu belirtmek lâzımdır ki, Aya Yorgi yahut Saint Georges hıristiyan hajoğrafisi (aziz bilimi) nde *beyaz athı, savaşçı bir aziz* ve Hıristiyanlığın yayılması uğruna ağır işkencelerle hayatını fedâ eden bir *martyr* oluşu ile dikkati çeker³. Bu sebeple daha IV. asırdan itibaren, yani imparator I. Konstantinos zamanında (306-337) büyük bir takdise mazhar olmuş ve kültü resmen kabul edilmiştir⁴. Orta çağda ise Haçlı orduları onu hâmi kabul etmişler, Kudüs'ü kuşatmaları sırasında Saint Georges'un beyaz zırhlar içinde kendilerine yol gösterdiğine dair menkabeler yaymışlardır⁵. Bir asker aziz olması dolayısıyla Aya Yorgi'nin günümüzde bile Yunan ordusunca takdis olunduğu, 1974 Kıbrıs harekâtı sırasında ele geçen ve hâlen İstanbul'da Askerî Müze'de teşhir edilen bir sancaktan anlaşılmaktadır. Bu sancakta, Aya Yorgi şahlanmış beyaz bir ata binmiş olduğu halde, elindeki mızrakla ejderha öldürürken tasvir olunmuştur (bk. resim: 3).

Aya Yorgi'nin hayatından bahseden kaynaklarda verilen bilgilerin farklı mâhiyette oluşu modern hajoğrafi âlimlerinin dikkatini çekmiş, bir kısmı verilen bilgilerin tarihî bir değeri bulunmadığını ileri sürerken, bir kısmı da bunun aksini belirtmiştir. Birinci gruptakiler, aslında Aya Yorgi'ye ait bilinen menkabelerin hemen hemen tamamının *Demeter, Perseus, Herkül* ve *Horus* gibi eski Yunan ve Mısır, hattâ *Telipinu* gibi Eti tanrılarına ait bulunduğu, dolayısıyla bu azizin adları geçen tanrıların hıristiyanlaştırılmış şekliinden ibaret muhayyel bir şahsiyet olduğu neticesine varmışlardır. Bizzat Papalık makamının da bu neticeyi kabul ve ona göre hareket ettiğine yukarda temas olunmuştu. İkinci gruptakiler ise, Aya Yorgi'nin daha Hıristiyanlığın nisbeten erken devirleri sayılabilecek III. ve IV. yüzyıllardan beri mükemmelen tanındığını ve kültürünün teşkül ettiğini, dolayısıyla şüpheye mahal olmadığını savunmuşlardır⁶. Biz burada iki grup arasında bir tercih yapma yetkisine sahip değiliz. O itibarla Aya Yorgi yahutta Saint Georges'un tarihî bir şahsiyet olup olmadığı meselesi bizi ilgilendirmiyor. Yalnız şu kadar söylenebilir ki, eğer I. Konstantinos'un bu azizin vefat ettiği tarih olduğu ileri sürülen 303 ten kısa bir zaman sonra kültürünü resmîleştirilmesi hâdisesi doğru ise, gerçek bir şahsiyet olmadığını kabul etmek biraz zordur.

³ Hippolyte Delehaye, *Les légendes grecques des Saint Militaires*, Paris 1909, ss. 45 vd.

⁴ F. H. Kruger, "Saint Georges", *La Grande Encyclopédie*, VIII, 810.

⁵ Jacques de Voragine, *La Légende Dorée*, Paris 1960, 2. bs. I, 211.

⁶ Bu konudaki tartışmalara dair 3 ve 4 nolu nottakilerle beraber, Delehaye tarafından zikredilen şu makaleye bakılmalıdır: K. Krumbacher, "Der heilige Georg", *Abhandlungen der*

Her hâlû kârda, Aya Yorgi'yi anlatan rivâyetler gözden geçirildiği zaman, iki gruba ayrıldıkları ve onu iki ayrı mıntakaya yerleştirdikleri gözden kaçmıyor. Birinci grup rivâyetlere göre aziz Kudüs yakınlarında Lydda'da doğmuş ve imparator Diokletianus zamanında (284-305) yaşamıştır. Bu mıntakanın Roma valisi Dakianus'u ve maiyyetindekileri Hıristiyanlığı kabule davet etmişse de şiddetle tepki görmüş ve ağır işkencelere mâruz bırakılarak öldürülmüştür. Bu hikâyeye pek çok kerâmet unsuruyla süslenmiş olarak gayet trajik bir tarzda kaynaklarda anlatılır⁷.

İkinci grup rivâyetlere göre ise, Aya Yorgi Anadolu'da eski Kapadokya'da dünyaya gelmiş ve yaşamıştır. Kendisi Roma ordusunda bir asker olarak çalışmış ve Diokletianus zamanında generalliğe yükselmiştir. Ancak putperestliği bırakarak Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra kendisini bu dîni yaymaya adanmış, fakat İzmit'te başı kesilerek öldürülmüştür. Ölüm tarihi jülyen takvimine göre 23 Nisan 303 olarak kabul edilmektedir ki, bu, gregoyen takvimine göre 6 Mayıs'a tekabül eder.

Kısaca özetlenen bu iki grup rivâyet bir arada değerlendirilecek olursa, gerek yaşadıkları memleketler, gerekse hayat hikâyeleri birbirinden farklı iki ayrı Aya Yorgi ile mi karşı karşıya bulunulduğu sorusu akla geliyor. Yoksa aynı şahıs etrafında farklı coğrafyalarda oraların kültürel yapısına göre mi iki ayrı grup menkabe teşekkül etmiştir? Bu soruların tartışılması ve cevaplarının aranması bize ait bir konu olmamakla beraber, burada bir meseleye işaret etmeden geçmek te herhalde uygun olmayacaktır.

Dikkat edilirse her iki grubun ortak noktası, görüldüğü üzere, azizin Roma İmparatoru Diokletianus zamanında yaşamış olduğu ve öldürülerek hayatına son verilmiş bulunduğuudur. İki grup rivâyetleri birbirinden ayrıran en bâriz yanlardan birisi de, doğu - batı hıristiyan hagiografisinde ve

k. *bayerischen Akademie*, cilt XXXV, kısım 3. Ayrıca bk. F.W. Hasluck, *Christianity*, I, 321, not 1; Delehaye, *Les Légendes Hagiographiques*, Bruxelles 1955, 4. bs., ss. 104-105, 162 ve 179-180; S. Eyice, "Çorum'un Mecedözü'nde Âşık Paşa oğlu Elvan Çelebi zâviyesi", *TM*, XV (1969), ss. 226-234, ve daha başkaları.

⁷ Msl. bk. De Voragine, I, 209-211. Rivâyete göre Dakianus, Saint Georges'un davetini redderek onu işkencelerle öldürtmüş, ama her defasında aziz yeniden dirilerek putperest valiyi Hz. İsa'ya inanmaya dâvetten vazgeçmemiştir. Ancak sonuncu seferinde ölüme boyun eğmiş, Dakianus meydana başını kestirdikten sonra bir daha dirilmemiştir. Ama bu cezasız kalmamış, Dakianus ve maiyyetindekiler de gökten yağan ilâhî ateşler altında kavrulup gitmişlerdir. Saint Georges, ölümünden önce onları inandırabilmek için, kuru odunları yeshertip ağaç haline getirmek ve mezardaki ölüleri diriltmek gibi pek çok kerâmetler göstermiştir, ki bunların tafsilâtı için bk. Delehaye, *Saints Militaires*, s. 5 vd.

ikonografisinde pek meşhur olan ejderha ile savaş menkabesidir. Bu menkabeye göre aziz, Kapadokya'da putperest bir kral olan Selbios'un kızını kaçıranak şehrin suyunu kesen bir ejderha ile zorlu bir mücadeleye girer. Sonunda onu yenip öldürerek hem kızı kurtarır, hem de suyu akıtır. Bu kerâmeti (miracle) gören kral ve tebası, şükran ifadesi olarak Hıristiyanlığı kabul etmiş ve azize tâbi olmuşlardır⁸.

Bu çok tanınmış menkabe konumuz açısından önemli olduğu kadar, hıristiyan halk inançları açısından da önemlidir. Bu yüzden ikonografide geniş yer tutmuştur. Aya Yorgi çoğu zaman at üstünde, bazan yaya, mızrağı ve kılıcıyla bir ejderhayı öldürürken tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerin bir kısmı, Rafael gibi meşhur Rönesans ressamalarına aittir. Avrupa'nın ve Türkiye'nin muhtelif yerlerindeki müzelerde Aya Yorgi'yi tasvir eden bu resimlere rastlanabilir (bk. resim: 1-2).

Modern hajiografi âlimleri (Aziz bilimciler), çok tanınmış olması sebebiyle bu ejder menkabesi üzerinde kafa yormuşlar ve teferruatlı incelemelerde ve tenkitlerde bulunmuşlardır. Bu çalışmalar neticesinde, Kudüs havâlisine ait, birinci grup en eski ve orijinal metinlerde bu menkabenin yer almadığı, ancak Anadolu'da teşekkül eden ve daha geç döneme ait olan metinlerde ortaya çıktığı tesbit edilmiştir⁹. Bu tesbit, bazı araştırmacıların ileri sürdükleri gibi Aya Yorgi'nin, eski mitolojik tanrıların hıristiyanlaştırılmış şekli olmasa bile, en azından ejderha ile savaş menkabesinin eski Anadolu efsaneleriyle alâkası iddiasının büsbütün mesnedsiz olmadığını düşündürüyor¹⁰.

⁸ Ejderha menkabesi hakkında bk. Charles Cahier, *Caractéristiques des Saints*, Paris, I, 315-322; Delehay, *a.g.e.*, ss. 74-75; Hasluck, *Christianity*, I, 321, not 1; De Voragine, I, 207-209.

⁹ Msl. bk. Delehay, *Légendes Hagiographiques*, s. 180; Hasluck, aynı yerde. Hattâ bu ejder menkabesinin aslında Aya Yorgi'den daha evvel aynı bölgede yaşamış Aya Teodoros ve Aya Mihail gibi iki azizle de alâkası bulunduğunu gösteren rivayetlerden bahs olunmaktadır. Geniş bilgi için zikredilen yerlerden başka bk. Delehay, *Saints Militaires*, ss. 11, 15, 20, 38. Aşağıda da görüleceğini üzere, hıristiyan rivayetlerini hemen adapte eden müslüman kaynaklarında da (Taberî, Mes'ûdi, İbn Kuteybe) ejder menkabesinden hiç bahsedilmediği dikkati çeker.

¹⁰ Bu konudaki tartışmalar hakkında daha geniş bilgi için bk. A. Yaşar Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, İstanbul 1983, ss. 172-179. Hıristiyan literatüründeki bu ejderha ile mücadele menkabesi bazan oldukça ilgi çeken yorumlara da mevzû teşkil etmiştir. Bunlar arasında, aslında bu menkabenin normal bir yarıtcı hayvanı öldürme hâdisesini yansıttığı, veya Hıristiyanlık'la putperestliğin mücadelesini ve zaferin Hıristiyanlık'ta kalışını temsil ettiği; yahutta, güneş ışıklarının karaniği dağıtması olayını sembolleştirdiği gibi, birbiriyle hiç ilgisi bulunmayan yorumları zikredebiliriz (bk. Kruger, aynı yerde; b. Carra de Vaux, "Djirdjis", El²).

Üstelik ejderha ile savaş menkabesi Aya Yorgi kültünün müslüman Türk inançlarıyla karışması meselesinde bir vâsita olması itibarıyla ayrıca bir önem arzeder.

Aya Yorgi ve onunla ilgili mâlumatın mâhiyeti hakkında bu kısa özetten sonra, bu azizin kültünün müslüman halk inançlarıyla münasebeti meselesine geçilebilir.

Müslüman Arap kaynaklarına bakarak Aya Yorgi menkabelerinin hiç olmazsa milâdî IX. (hicrî III.) yüzyıldan çok daha evvel müslüman halk inançlarına nüfuz ettiğini kesin bir şekilde söyleyebiliriz: zira hiç olmazsa şimdilik bu konudaki ilk kayıtları bize nakleden müellif olan İbn Kuteybe'nin IX. yüzyıl müellifi olduğunu biliyoruz. Başta adı geçen İbn Kuteybe (öl. 276/889), Sâlebi (427/1035), Herevî (öl. VI/XII) ve Makrîzî (öl. 846/1442) gibi tarihçi ve müellifler Mısır, Sûriye ve Irak mıntakalarında dolaşan bu rivâyetleri bazan özet olarak bazan da bir hayli genişçe eserlerine almışlardır. Müslüman kaynaklarındaki bu rivâyetler, yukarda bahis konusu edilen Kudüs ve havâlisi menşe'li birinci grup hıristiyan rivâyetlerinin islâmleştirilmiş şekilleri olup ejder menkabesi bunlarda da yoktur. Öteki hikâyeye ise hemen hemen aynen alınmış olup bunu en tafsilatlı bir şekilde anlatanlar, Taberî ile Sâlebî olmuştur¹¹. Diğerleri ise kısa özetler halinde hikâyeyi kaydederdiler¹².

Söz konusu bu kaynaklardaki hikâyeye göre, *Cercis* (*Curcis* veya *Circis*) *Nebî Aleyhisselâm* Remle'de doğmuş olup Hz. İsa'nın havârileriyle görüşmüştür. Kendisi önce zengin bir tüccar iken, unutulmaya yüz tutan Hz. İsa'nın şeriatını yeniden diriltmekle vazifelendirilmiştir. Cercis Nebî, giderek sapık hale gelen halka ve bu arada bilhassa Musul meliki Dâzân'a tekrar Hz. İsa şeriatına dönmelerini bildirmiş, fakat kimse kendisine inanamamıştır. Hattâ Cercis Nebî'den, eğer gerçekten peygamber ise, mûcize göstermesini istemişlerdir. Bunun üzerine Cercis Nebî onların arzularına uyarak ölüleri diriltmek, kuru odunları yeşertip ağaç haline getirmek gibi muhtelif mûcizeler göstermişse de yine iknâ edememiştir. Hattâ kendisine fena halde kızan melik Dâzân onu türlü işkencelere tâbi tutarak defalarca

¹¹ Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Z. K. Ugan- A. Temir, İstanbul 1965, 2. bs., I, 943-964; Sâlebî, *el-Arâis (Kasasü'l-Enbiyâ)*, Kahire 1308, ss. 285-290.

¹² İbn Kuteybe, *Kitabu'l-Maârif*, nşr. m. İsmail Sâvî, Beyrut 1970, s. 25; Mes'ûdî, *Mürücu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, nşr. M. Muhsin Abdülhamid, Kahire 1964, I, 66; Herevî, *Kitabu'z-Ziyâât*, nşr. J. Sourdél—Thomine, Damas 1953, ss. 69-70; Makrîzî, *el-Hitât*, Bulak 1270, I, 152. Hikâyeye şurada da özetlenmiştir: Kasım Kufralı, "Circis", *IA*.

öldürtmek istemiş, fakat Cenâb-ı Hak her seferinde Cercis Nebî'yi yeniden hayata kavuşturup vazifesine devamını sağlamıştır. Nihayet Cercis Nebî melikin karısını ve daha başkalarını dîne döndürebilmişse de, daha ileri gidememiştir. Bundan dolayı fazla üzüntü duyarak Allah'tan canını almasını dilemiş, ancak bundan sonradır ki, Dâzân onu öldürmeye muvaffak olabilmıştır. Böylece Cercis Nebî'nin şehadetiyle birlikte, gökten ateş yağar, başta Dâzân olmak üzere bütün inanmayanlar mahvolur.

Şu kısa özetten açığa anlaşılacağı üzere, müslüman kaynaklarındaki hikâyenin hıristiyan aslından hemen hiç bir farkı yoktur. Hattâ Roma valisi *Dakianus*'un adı bile *Dâzân* şeklinde geçmektedir. Azizin doğum yeri Lydda ise Arap dönemi adıyla Remle şeklinde kaydedilmektedir¹³. Üstelik hikâyenin islâmî versiyonunda bizim için önemli olan bir husus beliriyor: Bu, Aya Yorgi'nin *Cercis Nebî Aleyhisselâm* şeklinde anılmasından da anlaşılacağı gibi, müslüman halk inançlarında bir velî değil, bir peygamber olarak telâkki edilmiş olmasıdır. Bizce en mühim değişiklik budur.

Aya Yorgi'nin böylece bir peygamber olarak müslüman halk inançlarına girebilmesi gerçekte o kadar önemsenmeyecek bir hâdise değildir. Her ne kadar Yûşa', Danyal vb. Tevrat'ta zikredilen peygamberler - Kur'an-ı Kerim'de adları geçmemesine rağmen - sonraki islâmî literatüre peygamber olarak girmişlerse de, Aya Yorgi'nin durumu bunlardan farklıdır. Zira o, ne Tevrat'ta ne İncil'de zikrolunmaktadır. O halde bu zatın müslüman halk inançlarında bu derece yer edebilmesinin sebebi ne olabilir? Kanaatimizce bunun cevabı, Hz. İsa ile Hz. Muhammed arasında bulunan ve tam altı asırlık uzun bir zaman dilimini kaplayan, İslâm ilâhiyatında *eyyâmu'l-fetra* diye bilinen fetret devri (peygambersiz devre) kavramı ile alâkalı olabilir¹⁴. Bilindiği üzere İslâm inancına göre, bu ara devrede hiç bir şeriat sahibi peygamber (resûl) gelmemiştir. Böyle olunca, ko-

¹³ Hattâ hikâyeyi eserlerinde nakleden müslüman müellifler arasında, Mes'ûdi ve Makrizî gibi, bunun Ehl-i Kitap'tan gelen haberlere dayandığını belirtenler vardır. Bunlardan Makrizî'nin ifade biçimi son derece dikkate şâyandır. Çünkü diğer bütün müellifler *Cercis* (veya *Curcis*, *Circis*) *Nebî Aleyhisselâm* diye yazdıkları halde, yalnız o bu ismi yalın olarak *Curcis* biçiminde yazar ve öteki sıfatları eklemeyiz. Bununla âdetâ, bu zatın peygamberliğini kabul etmediğini göstermekte, hattâ daha ileri giderek, *Curcis*'in eski Mezopotamya ilâhlarından *Tammuz* ile alâkalı olduğunu kaydetmektedir. Böylece bu şahsın aslında gerçekten yaşamış tarihî bir şahsiyet olmadığını Hıristiyan dünyasından yüzlerce yıl önce belirtmiş olmaktadır (bk. *el-Hıtat*, aynı yerde).

¹⁴ Krş. Mouradja d'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, Paris 1878, I, 191-192.

numuzu teşkil eden rivâyetlerde Hz. İsa'nın dînini yeniden ihyâ etmek isteyen bir şahsiyet hüviyetiyle ortaya çıkan ve hıristiyanlarca da fevkalâde takdis edilen bu zat, yani Aya Yorgi, yahut Cercis, muhtemeldir ki Hz. İsa'ya tâbi bir *nebi* olarak fazla müşkilât görmeden müslüman umûmî efkârında kabul görmüş olsun. Nitekim çok ilgi çekici hayat hikâyesinin de bunu kolaylaştırdığı söylenebilir.

İşte bu sebeple bazı İslâm ülkelerinde daha erken devirlerde, şüphesiz bir kısmı eski hıristiyan gelenekleriyle alâkalı bulunan Aya Yorgi mezarlarının, Cercis Nebî mezarları olarak ziyârete başlandığı dikkati çekiyor. Bunlardan bazılarını *Kitabu'z-Ziyâret* müellifi Herevî haber veriyor. Onun bildirdiğine göre, en tanınmış mezarı, Musul'da kale içindeki *Meşhed-i Cercis Aleyhisselâm*' dır. Bundan başka Azerbaycan'da Urmiye yakınlarında Merkûye denilen yerde ve Huzistan'da Sus'ta bulunan mezarlar da takdis ve ziyâret edilmektedir¹⁵.

Musul'daki meşhed çok tanınmış olup, aslına bakılırsa burasının eski bir Keldânî kilisesiyle ilgisi bulunduğu anlaşılıyor¹⁶. Öyle görülüyor ki, bu muntakanın müslüman orduları tarafından fethiyle birlikte iskânını müteakip, müslüman halk burasını benimsemiş ve ziyâret mahalli hâline getirmiştir. Zamanla meşhed yanında muhtelif binalar yapılmış, türbe tam bir ziyâretgâh durumunu gelmiştir. Nitekim Herevî'den iki asır sonra türbeyi ziyaret eden Mağribli meşhur seyyah İbn Battuta, burada Cercis Aleyhisselâm'ın kabrini içine alan bir mescidle, yeni inşâ edilmiş bir câmiden bahseder ve kabri ziyâret edip mescidde namaz kılmak imkânına kavuştuğunu yazar¹⁷.

Zamanla burada bir vakıf tesis olunduğu anlaşılacakla beraber, kat'î tesis tarihi belli değildir. Ancak Osmanlı döneminde, hiç olmazsa XVI. yüzyılda *Cercis Nebî Evkaftı* adıyla zikredilen bu vakfın, hatırı sayılır ve zen-

¹⁵ Bk. Herevî, ss. 69-70. Herevî burada, Merkûye'de bulunan mezarın yanbaşındaki kuyu yanında bir kayanın yer aldığını, bunun, şehid edilmeden önce, işkence maksadıyla Cercis Aleyhisselâm'ın karnı üzerinde konulan kaya olduğunu bildirir. Anlaşıldığına göre türbeyi ziyaret edenler bu kayayı da ziyaret ve takdis konusu yapmışlardır, ki müslüman halk inançları itibariyle oldukça ilgi çekicidir.

¹⁶ Bk. De Vaux, "Djirdjis", *EP* (Ahmed Sioufi, *Les Antiquités et Monuments de Moussoul*, Musul 1940, ss. 17-23 den naklen).

¹⁷ *Voyages d'Ibn Batoutah*, nşr. C. Defréméry - B. R. Sanguinetti, Paris 1877, 2. bs., II, 136.

gin bir vakıf olduğu, Başbakanlık Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgelerden istidlal edilebiliyor¹⁸.

Müslüman Türkler'in Aya Yorgi kültü ile alâkalarına gelince, yukarıda azizin ölüm tarihinin hıristiyan geleneğinde 23 Nisan (6 Mayıs) 303 olarak benimsendiğinden ve bu tarihte Aya Yorgi kültünün resmen kutlandığından söz edilmişti. Dikkat olunursa bu tarih bizde *Hıdrellez*, yani *Hızır-İlyas* kültünün kutlama tarihiyle aynıdır. İşte müslüman Türkler'in daha doğrusu batı Türkleri'nin Aya Yorgi kültü ile alâkaları burada başlıyor. Müslüman Türkler Kuzey Irak, Kuzey Sûriye ve Anadolu'ya geldikleri sıralarda, yani muhtemelen ortalama XI. yüzyıldan itibaren, Aya Yorgi'yi Cercis Nebî olarak tanıyıp bölgedeki öteki müslüman halklar gibi benimsemiş olmalıdırlar. Bununla beraber bilhassa Anadolu Türkleri, bazı sebepler ve bu meyanda pratik hayatla ilgili bir takım zarûretler neticesinde, onu Hızır-İlyas ile özdeşleştirdiler. Özellikle Anadolu'daki mevsim değişiklikleri ve buna bağlı iktisadî ve sosyal faaliyetler bir yerde bunu zarûri kıldı. Netice olarak iki kült içiçe girdi ve belirtilen tarihte hem yerli hıristiyanlar arasında, hem müslüman Türkler arasında kutlanmaya başladı¹⁹.

İşte bu özdeşleştirmenin tipik bir tezâhürü olarak Anadolu, Balkanlar ve Kırım havâlisinde Aya Yorgi'ye ait makamlar, kilise ve manastırlar *Hızır-İlyas'a* maledildi. İbn Battuta, Pîrî Reis ve Evliyâ Çelebi gibi müellifler buralarının Hızır-İlyas makamları olduğunu zikretmelerine rağmen, eski kilise ve manastırların mevcudiyetini belirtilmekten de geri kalmazlar²⁰. Ancak bahis konusu bu özdeşleştirmede başka sebeplerin yanında bilhas-

¹⁸ Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *9 nolu Mühimme Defteri*, s. 42; aynı arşiv, *53 nolu Mühimme Defteri*, s. 198 (Bu zikredilen belgelerin ilki 4 Şevval 977/12 Mart 1570, diğeri 12 Receb 993/10 Temmuz 1585 tarihlidir). Ayrıca bk. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, *Musul Esas 5/1* nolu defter. Bu arşivde bahis konusu vakfın maalesef vakfiyesi mevcut olmamakla beraber, zikredilen defterde vakfın cihetleri, bunların yevmiye kaçır akçe ile kimlere tevcih edildiklerine dair mufassal kayıtlar vardır. Ancak, 1244/ 1828-29 gibi geç bir tarihe ait bulunmasına rağmen, bu kayıtlar *Cercis Aleyhisselâm Vakfı'nın Türbe, medrese, câmi ve kütiûphâne* birimlerinden teşekkül ettiğini, bunlarla ilgili hizmetleri yürüten geniş bir personel kadrosunun bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Cercis Aleyhisselâm türbesinin 1253/ 1837-38 tarihindeki türbedarı, Hızır Efendi (veled-i Mahmud) adında birisidir.

¹⁹ *Aya Yorgi* kültünün *Hızır-İlyas* kültü ile nasıl özdeşleştiği, bu özdeşleşmenin ne yüzden vukû bulduğu meselesi geniş olarak başka bir yerde (bk. A: Yaşar Ocak, *İslâm - Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır - İlyas Kültü*, Ankara 1985, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, ss. 130-135, 136-142) ele alındığından, burada konuya sadece temastan yetinilmiştir.

²⁰ Ocak, *a.g.e.*, ss. 123-129. Burada, işaret olunan bazı eski Aya Yorgi kilise ve manastırları gösterilmiştir. Ayrıca bk. Hasluck, *Christianity*, I, 321, 326-327.

sa, Aya Yorgi'nin *beyaz atlı, savaşçı ve ejderha öldüren* bir aziz olması dolayısıyla eski destânî Türk kahramanlarıyla olan benzerliğinin de önemli bir rol oynadığını hesaba katmak icabeder. Bugün bile Aya Yorgi'nin ejderha menkabesinin Hızır-İlyas'a maledilmiş biçiminin halk arasında efsâne şeklinde hâlâ yaşıyor olması dikkat çekicidir²¹.

Belirtilen özellikleri dolayısıyla müslüman Türkler'e hiç yabancı gelmeyen Aya Yorgi, sırf Hızır-İlyas'la özdeşleştirilmekle de kalmadı. Münhasıran, XIII. yüzyılda Babaî, XIV. yüzyılda Rum Abdalları ve XV. yüzyılda Bektaşî dervişleri gibi heterodoks dervişler, Anadolu ve Rumeli fetihleri esnâsında, şuurlu ve sistemli bir İslâmiyet propagandasının aracı olarak Aya Yorgi'nin belirtilen niteliklerinden bol bol faydalandılar ve onu kendi *atlı-savaşçı* şeyhleriyle özdeşleştirdiler. Bu vâkıanın kaynaklara geçmiş misalleri fazla sayıda olmamakla beraber, hiç de ihmal edilecek ve küçümsenecek nitelikte değildir. İlgî çekici bir kaç misal olarak Amasya ve Mecidözü havâlisinde Baba İlyas-ı Horosânî'nin; Balkanlar'da Dobruca'da Sarı Saltık'ın; Tesalya'da Torbalı Sultan, Cafer Baba ve Mustafa Baba'nın; Üsküp civarında Karaca Ahmed Sultan'ın durumunu zikredebiliriz.

XIII. yüzyılın ilk yarısında Amasya yakınındaki bir köyde faaliyet gösteren ve 1240 taki meşhur isyanı düzenleyen Baba İlyas daha hayattayken; ölümünden sonra ise, XIV. yüzyılda, dip torunu Elvan Çelebi'nin Mecidözü yakınındaki tekkesini kurmasıyla birlikte bu havalide Aya Yorgi ile özdeşleştirilmişti. XVI. yüzyılda iki Avrupalı seyyah, Hans Dernschwam ve O. Ghiselin Busbecq, bu özdeşleştirmenin görgü şahitleri olarak intibâlarını eserlerinde naklederler. Tekkedeki dervişlerin anlattığı menkabeleri dinleyen Dernschwam, Baba İlyas'la da bir tutulan Hızır-İlyas'ın Aya Yorgi'nin kendisi olamayacağını, ancak olsa olsa arkadaşı olabileceğini söylemek zorunda kalırken, Busbecq, kendisine Hızır-İlyas (yahut Baba-İlyas) diye Aya Yorgi'nin beyaz at üstünde mızraklı bir resminin dervişler tarafından gösterildiğini yazıyordu²². XVII. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelerek Türkler'in dini inançlarını inceleyen ve bu konuda bir eser yazan

²¹ Msl. bk. Edip Kızıldağlı, "Hatay'da Hızır-İlyas Efsâneleri", *TFA*, sayı: 273, Haziran 1971, ss. 6012-6013. Burada yayınlanan efsânenin Aya Yorgi'ninkinden hiç bir farkı yoktur (krş. Delehaye, *Légendes Hagiographiques*, ss. 20, 30; De Voragine, I, 207-209).

²² Bk. Dernschwam, *Tagebuch*, nşr. F. Babinger, Leipzig 1923, s. 203; Busbecq, *Türk Mektupları*, çev.: Ö. R. Doğrul, İstanbul (tarihsiz), ss. 76-78; ayrıca bk. Eyice, *a.g.m.*, ss. 227-228. Baba İlyas için bk. Ocak, *Babaîler İsyanı*, İstanbul 1980, ss. 90-103.

Michel Baudier de, Türkler'in Aya Yorgi'yi "Bozatlı Hızır-İlyas" olarak kabul ettiklerini, bu yüzden ona çok saygı duyduklarını, hatta ele geçirdikleri kiliselerde diğer aziz resimlerini yırttıkları halde, Aya Yorgi'ninkine dokunmadıklarını yazıyor, ki hayli ilginçtir²³.

Aslında bakılırsa Aya Yorgi'nin daha Dânişmendliler zamanında, yani XIII. yüzyıldan çok önceleri, bu havâlide (eski Kuzey Kapadokya), kendi hâkimiyet sâhalarında yaşamış olduğuna inanılması sebebiyle olsa gerek, benimsendiğinin tarihî bir belgesi de mevcut bulunmaktadır. Bu belge, 1161-1169 arasında saltanat süren Dânişmendli hükümdarı Melik Muhammed'in kestirmiş olduğu, bugün American Numismatic Society'de bulunan gümüş bir sikkedir. Bu sikkenin arka yüzünde, gayet bâriz bir biçimde, elinde mızrak, at üzerinde ejderha öldüren bir Aya Yorgi tasviri bulunmaktadır²⁴ (bk. resim: 4).

Sarı Saltuk'un Aya Yorgi ile özdeşleştirilmesine gelince, bu en az birinci misal kadar ilgi çekici ve tipik bir durum arzeder. Evliyâ Çelebi, XIII. yüzyılda Sarı Saltuk'un kurduğu ileri sürülen Kaligra tekkesini ziyaret ettiği vakit, o zaman burada yaşayan Bektaşî dervişlerinden, meşhur ejderha menkabesinin aynısını, İslâmîleştirilmiş bir versiyon hâlinde, Sarı Saltuk'a ait olarak dinlemiş ve eserine aynen kaydetmiştir²⁵. Bu mesele vaktiyle ilk defa Jean Deny tarafından ele alınmış ve uzun uzadıya üzerinde durularak Sarı Saltuk'un hristiyan azizlerinin menkabeleriyle ilgisi tartışılmıştır²⁶.

²³ Bk. Michel Baudier, *Histoire Générale de la Religion des Turcs*, Paris 1625, ss. 310-311.

²⁴ Sikke, S. Vryonis'in *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor* (Berkeley 1971) adındaki tanınmış kitabında yayınlanmış bulunmaktadır (ss. 462-463 arasındaki tablo).

²⁵ Bk. *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, İstanbul 1314, II, 133-138. Aslında bu menkabe ve bir kaç varyantı daha, Evliyâ Çelebi'deki kadar geniş olmamakla beraber, daha 1470 dolaylarında, meşhur *Saltuknâme* müellifi Ebu'l- Hayr-i Rûmî tarafından muhtemelen Babaeski'deki tekkeden derlenmek sûretiyle kaydedilmişti (bk. *Saltuknâme* Topkapı Sarayı Müzesi (Hazine) Ktp. nr. 1612, vv. 270b-271a); ayrıca krş. yukarda dipnot 20.

²⁶ Bk. "Sary Saltyq et le Nom de la Ville de Babadaghi", *Mélanges Emile Picot*, Paris 1913, II. 12-14; ayrıca bk. Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri*, ss. 114-120 ; krş. *Christianity* II, 429-430. Sarı Saltuk, Türk kaynaklarına göre, 1263-65 yıllarında Dobruca'da ilk Türk iskânını gerçekleştiren bir Babâî dervişi olarak günümüze kadar hep dikkati çekmiş ve hakkında bazı araştırmalar yayınlanmıştır. En yenilerinden olarak şunlar zikredilebilir: Milan Adamoviç, "Das Tekke von Sarı Saltuk in Eskibaba", *Materialia Turcica*, 5(1979), ss. 15-24; Machiel Kiel, "Güney Romanya'da Sarı Saltuk'un çalışmaları ve Doğu Bulgaristan'da erken bektâşîlik merkezi", *Çevren*, VI³(1979), ss. 27-36; Grace Martin Smith, "Some Turbes/Maqams of Sari Saltik in early Anatolien gazi-saint", *Turcica*, XIV (1982), ss. 216-225. Bu zat hakkında iyi bir monografik çalışma yapmak gerektiği, son yıllardaki bu neşriyat sıklığından anlaşılıyor.

Hasluck'un tesbitlerine göre ise, Torbalı Sultan ve öteki adı geçenler, Tesalya'da ilk Türk fetihleriyle ilgili olup aynı şekilde orada ilk iskânların peşinden Aya Yorgi ile özdeşleştirilmişlerdir. Nitekim türbeleri de Aya Yorgi adına inşâ edilen eski bir lâtın manastırından bozma tekkede bulunmaktadır²⁷.

Bektaşîler'ce çok tutulmakta olup Anadolu'da kendisine bazı türbe ve makamlar izafe olunan Karaca Ahmed Sultan ise, muhtemelen yine ilk fetihler sırasında Bektaşî dervişleri tarafından Aya Yorgi'ye temsil edilmişti. Hasluck'un belirttiğine göre, Üsküp ve Komanova arasında bir mevkide bulunan bir Aya Yorgi manastırı ele geçirildikten sonra Bektaşî dervişleri burasını derhal Karaca Ahmed Sultan adına bir tekke haline getirmişler ve kendisini de adı geçen aziz ile özdeşleştirmişlerdi. Bu sebeple, söz konusu değişiklikten sonra bile mahllî hıristiyan halk hâlâ burasını takdis ve ziyârete devam ediyordu²⁸.

Aya Yorgi'nin daha başka Türk velîleri ile bu şekilde özdeşleştirilmesine dair misalleri çoğaltmak mümkündür. Fakat kanaatimizce şu zikredilenler bile bu azizin kültünün, hıristiyan ve müslüman ahalinin birlikte yaşadığı yerlerde ne ölçüde içiçe girdiğini ve birbirini etkilediğini göstermeye yeterli sayılabilir.

Bu tür özdeşleştirmelerde hiç şüphesiz, hıristiyan azizi ile müslüman velîsine ait menkabeler ve takdis fiillerinin zamanla birbirine karışması neticesinde aynı ziyâretgâhın ortaklaşa kullanılması hâdisesi ortaya çıkıyordu. İlk önceleri müslümanlar orasını, gizlice müslüman olmuş ama zâhiren hıristiyan bir velîye; hıristiyanlar ise, zâhiren müslüman ama hakikatte hıristiyan bir azize ait olduğu inancıyla ziyâret ve takdis ediyorlardı. Böylece bir müddet sonra iki cemaat aynı şahsiyet etrafında ortaklaşa geliştirdikleri bir kült teşekkül ettiriyorlardı²⁹. Çoğu zaman bundan kârlı çıkanlar Türkler oluyordu; zira aradan fazla bir zaman geçmeden ihtidâlar başlıyor, bazan hıristiyan azizin ismi ile şahsiyeti müslüman velîsininkinde kayboluyor, bazan da her ikisi ortaklaşa bir arada sürüp gidiyordu. İşte Aya Yorgi'nin Anadolu ve Rumeli Türkler'i arasındaki durumu kısaca bu idi.

²⁷ Hasluck, *Bektaşîlik Tedkikleri*, ss. 34, 50; *Christianity*, II, 532.

²⁸ Bk. *Bektaşîlik Tedkikleri*, s. 73; *Christianity*, I, 92; II, 582.

²⁹ Hasluck gayet haklı olarak her iki taraf halk ne kadar cahil ve kendi dinlerinin gerçek mâhiyetinden habersiz olurlarsa, bu özdeşleştirme sürecinin o kadar sür'atle gelişeceği- ne işaret etmektedir (*a.g., eserler*, ss. 60, 62 ve II, 569-570).

Sonuç olarak şu söylenebilir ki, Aya Yorgi yahut Saint Georges kültü, yukarıda anlatılmaya çalışıldığı üzere, gerek öteki müslüman halklar, gerekse Anadolu, Rumeli ve Kırım Türkleri arasında hakikaten dikkate değer bir durum almış, islâmlaşma süreci içinde belirtmeye çalıştığımız tipik tezâhürleri meydana koymuştur. Aya Yorgi bir yandan tarihin muhtelif devirlerinde çeşitli coğrafyalarda Türkler'ce bazı veliler ile özdeşleştirilirken, bir yandan da *Cercis Nebî Aleyhisselâm* olarak, Allah yolunda nefsini öldürmede tasavvuf çevrelerinde Yunus Emre başta olmak üzere, bir sembol haline gelecek kadar ilgi uyandırmıştır³⁰. Böylece bize, vaktiyle Anadolu ve Rumeli'nin islâmlaşma süreci içerisinde hristiyan ve müslüman halk kültürlerinin birbirleriyle temasının ve bu temasın iki halk üzerindeki karşılıklı tesirinin belirgin bir misali verilmiş olmaktadır³¹.

³⁰ Msl. bk. *Yunus Emre Divanı (Tenkitli Metin)*, nşr. Mustafa Tatçı, Ankara 1991, Kültür Bakanlığı yay. s. 203:

Cercis olup basıldum Mansur oldum asıldum
Hallâc panbuğu gibi bunda atılıb geldüm

S. 215: Niçe bir *Cercis* ü Bercis olam u Mirrîh olam
Niçe bir Câlinûs u Bukrat olam Lokman olam

S. 317: Eyyüb'am bu sabrı buldum *Cercis* 'em bir kez öldüm
Ben bu milke tenhâ geldüm bi-küllü yarağum anda

Bu hususa yakın zamandan bir misal olarak *Erzincanlı Tüfekçizâde Salih Baba Divanı*'nda yer alan (nşr. Fehmi Kuyumcu, Ankara 1979, s. 232) şu beyitleri gösterebiliriz:

*Dil şehrine gir, mekteb-i irfâne kadem bas
Bul hâtemini hükm-i Süleyman doğa sende*

*Can vermede Cercis gibi ol, derdile Eyyüb
Katliley ki gör nefsin, kurban doğa sende*

³¹ Belki ileride, ilgili mütehassıslarca Anadolu ve Rumeli sâhalarındaki Aya Yorgi kültü gibi ortak kültürler arasında yapılacak mukayeseli hajoğrafik araştırmalar, hiç şüphesiz, müslüman halk arasındaki hristiyan aziz menkabeleri gibi, hristiyan halk inançlarına girmiş müslüman velî menkabelerini de ortaya çıkaracaktır. Böylece iki dine ait kültürün müşterek coğrafyada belli zamanlarda halk seviyesinde ne ölçüde birbirini etkilediğini, bunun iki tarafın sosyal ve kültürel hayatına nasıl ve ne nisbette yansıdığını ve ne gibi sonuçlar doğurduğunu görebileceğiz.

